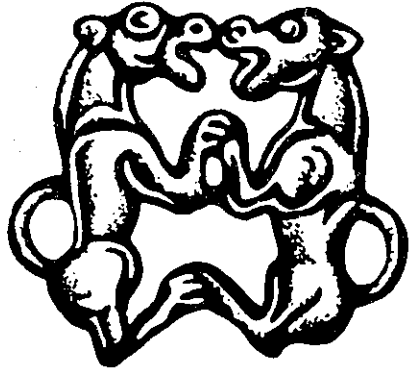

С. Д. Крижицький, В. М. Зубар

ДО ПИТАННЯ ПРО РЕКОНСТРУКЦІЮ ХРАМУ ЮПІТЕРА ДОЛІХЕНА НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ БАЛАКЛАВИ

Статтю присвячено критичному аналізу реконструкції храму Юпітера Доліхена, запропоновану нещодавно Т. Сарновським і О. Я. Савелею в публікаціях, присвячених результатам археологічних досліджень на території сучасної Балаклави в 1996—1997 рр.

Зараз встановлено, що римські війська в другій половині II — першій половині III ст. н. е. дислокувалися не тільки в самому Херсонесі та його найближчих околицях, але й в інших пунктах Таврики¹. Одним із них є територія сучасної Балаклави, де за 1,2—1,5 км на північ від Балаклавської бухти були відкриті залишки римського опорного пункту. Без залучення нових даних тепер не можна вивчати систему римської військової організації в регіоні і ту роль, яку відігравали римські збройні сили в історії Таврики у другій половині II — середині III ст. н. е. Результати археологічних досліджень на території Балаклави, введені у науковий обіг останнім часом, стають особливо важливими і потребують подальшого всебічного наукового осмислення. Тому в даній статті подано аналіз інтерпретації залишків культурної споруди, відкритої на території Балаклави в 1996—1997 рр., яку О. Я. Савеля і Т. Сарновський атрибутували як храм в антах, присвячений Юпітеру Доліхену, і розташований на священній ділянці — теменосі².

До початку 90-х років про дислокацію римських військ у районі сучасної Балаклави можна було говорити лише на основі непрямих даних і окремих знахідок³. Але у 1991—1992 рр. під час будівельних робіт на вулицях Невській і 40-річчя Жовтня було досліджено археологічний об'єкт, який остаточно прояснив це питання⁴. Тут були відкриті й частково розкопані фундаменти дев'яти приміщень однопверхової будівлі, зведеної на кам'яному цоколі із застосуванням дерева та глини. Від даху будівлі збереглися фрагменти черепиці з латинськими клеймами VEM, VEM, LEXICL і CAI, що свідчить про її виготовлення в майстернях римського гарнізону⁵. Фундаменти мають чіткі сліди багатьох перебудов, що дозволяє говорити про порівняно тривале функціонування цього будівельного комплексу. Планування будівлі, де приміщення розташовувалися у два ряди, подібне до планування житлових бараків, в яких жили римські військовослужбовці (contubernia). Схожі споруди відкриті всюди в місцях дислокації римських військ на території провінції Римської імперії⁶, в тому числі й на території римської цитаделі Херсонеса⁷. У зв'язку з цим зазначимо, що напевно чи можна погодитися із сумнівами О. Я. Савелі і Т. Сарновського щодо атрибуції розкопаного комплексу як казарми. На їхню думку, проти цього свідчить те, що всі розкопані приміщення з'єднані проходами⁸. Але сам факт існування цих проходів дуже сумнівний, що пояснюється не стільки фрагментарністю відкритих розкопками залишків споруди⁹, скільки незадовільною публікацією результатів розкопок¹⁰. Крім того, наявність таких проходів, якщо вони навіть дійсно існували, не є достатньою підставою для заперечення використання розглянутої будівлі як казарми.

У 1996 р. за 170 м на північний схід від комплексу приміщень, відкритого у 1992 р., було досліджено ще одну ділянку забудови римського часу. В одному з приміщень *in situ* виявлено пам'ятки, залишені римськими військовослужбовцями гарнізону, що тут дислокувався, пов'язані з шануванням богів (рис. 1). На жаль, усі античні споруди, що знаходилися на південний захід від цих

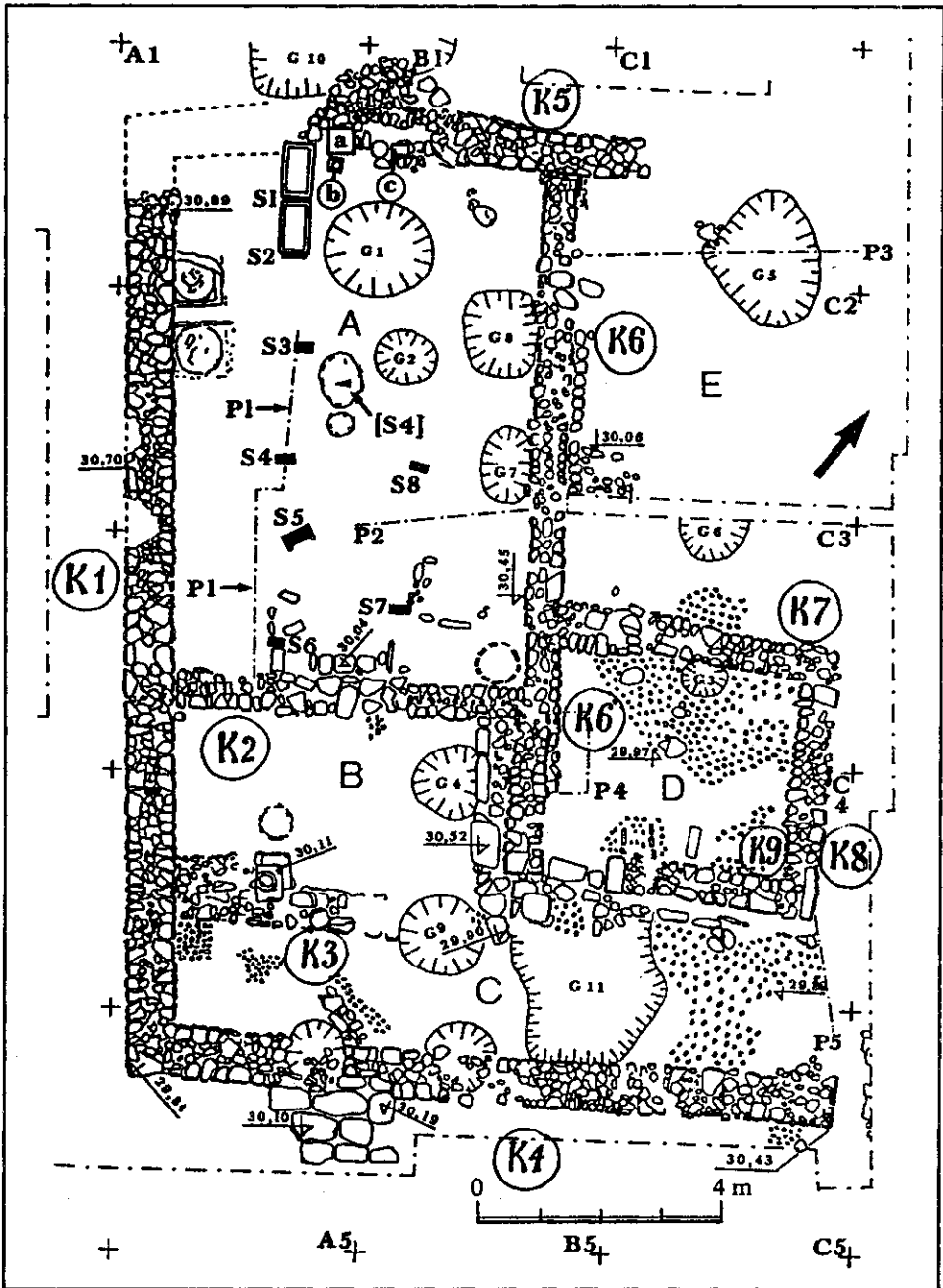

Рис. 1. План будівельних залишків, розкопаних на території Балаклави в 1996—1997 рр. (за Т. Сарно-вським і О. Я. Савелею). Умовні позначення: а — база статуї Геркулеса; б — вотивна колона; с — ві-втар з присвяченням Вулкану; S1 — 8: трапезофори; P1 — 5: розрізи; G — вогнища; K — номери кладок.

будівельних залишків, було знесено, але про наявність у цьому місці потужної бруківки і якихось інших споруд римського часу свідчать сліди кладок, що помітні в бортах котловану, дослідженню яких заважає сучасна забудова.

Під час двох археологічних кампаній, проведених у 1996—1997 рр., було відкрито частково споруду, що складалася, принаймні, як з півдесятка приміщень. Всередині і ззовні вона була поштукатурена. Дах покритий черепицею, серед якої, як і в казармі, зафіксовані фрагменти з латинськими клеймами: VEMI, VEM, VEX, CLA, LEXICL, OPUS NOV і OPUS PUBLIC¹¹. Серед розкопаних приміщень особливо цікаві два — «А» і «В», де знайдено архітектурні деталі й культові пам'ятки (рис. 1).

У північно-західній стіні приміщення «А» передбачається наявність ніші глибиною 0,5 м. На жаль, стан кладок тут такий, що не дозволяє цілком упевнено атрибутувати її саме як нішу. В цьому місці *in situ* зафіксовані постаменти статуї з присвятою Геркулесу й вівтар, пов'язаний з шануванням Вулкана, а також нижні частини двох вапнякових колон, одну з яких було прикрашено зображеннями паростків плюща¹². Не виключено, що у верхніх частинах цих колон, як би вони збереглися, також могли б бути присвяти¹³.

У північно-західному приміщенні від дверного порога до вівтарної частини з нішею (?) знаходився прохід шириною 1,6 м, по сторонах якого на профільованих кам'яних ніжках (трапезофорах), прикрашених рельєфними зображеннями, лежали кам'яні плити, які виконували функцію лавок. На деяких із них були присвяти Юпітеру Доліхену. Простір між столами-трапезами і стінами цього приміщення був заповнений ґрунтом, який утворював подіуми шириною близько 2,1 м. Подовжні сторони глинобитних подіумів, окрім трапезофорів, були укріплені поставленою на ребро даховою черепицею. На подіуми, біля входу в приміщення, вели кам'яні східці. У східному куті приміщення, яке визначається як наос, було зроблено загородку, де знаходився піфос. Відкрито фрагменти мармурової чаші з присвятою Юпітеру Доліхену й однотипних червонолакових кубків, які, вірогідно, використовувалися в культових церемоніях. Стіни приміщення, здавалось, були розписані під мрамур та прикрашені накладними вапняно-алебастровими карнизми й бордюрами.

Найбільш цікаві знахідки було зроблено біля входу, а також у вищезгаданій ніші, яка розташовувалася в стіні приміщення, що визначається як наос. Серед них, у зв'язку з темою, що розглядається, привертають увагу два фрагменти плити з профільованою рамкою, на якій було вирізьблено присвяту Юпітеру Кращому Найвеличнійшому Доліхену. У написі сказано, що військова вексиліяція Нижньої Мезії під командуванням Антонія Валента, військового трибуна І Італійського легіону, храм (від фундаменту) відновила з допомогою Новія Ульпіана, центуріона того ж легіону (рис. 2)¹⁴. Виходячи зі змісту цієї пам'ятки, можна стверджувати, що зусиллями римського командування і солдат на території сучасної Балаклави близько середини II ст. було відновлено культову споруду, присвячену Юпітеру Доліхену. Про це свідчать також фрагментований вівтар і стільничні-трапези, на яких також були присвяти цьому божеству, в тому числі від відомого вже центуріона Новія Ульпіана. Необхідно також зазначити, що, виходячи із самого змісту напису, «Храм Юпітера Доліхена», в цей час не було побудовано, а лише відновлено чи реконструйовано. Це свідчить про те, що на цьому місці вже міг існувати більш ранній культовий комплекс, від якого збереглися лише декілька вогнищ, засипаних під час ремонтних робіт¹⁵. Мабуть, виходячи із самого напису, Т. Сарновський і О. Я. Савеля вважають можливим упевнено атрибутувати розкопану споруду як храм в антах, розташований на священній дільниці¹⁶.

Дійсно, подане на кресленнях внутрішнє планування, і наявність між приміщеннями «В» і «С» бази колони іонічного ордера (рис. 1), а головне, — перспективне зображення реконструйованого (?) фасаду споруди, — на перший погляд, нагадують класичну структуру храму в антах (рис. 3). Однак уважний аналіз опублікованих матеріалів не дозволяє, як здається, робити такий однозначний висновок і реконструювати споруду як храм. Ця реконструкція антового «храму», що практично утикався в стіну, яка запропонована Т. Сарновським і М. Андрющенком, не витримує критичного аналізу¹⁷.

Одразу помітні два абсолютно не типові для храмів моменти. Це, по суті, улаштування бокового входу в «храм» (входу в приміщення «С») і надзвичайно мала глибина передхрамового простору (ширина приміщення «С») (рис. 1). Слід зазначити, що за згаданою реконструкцією таким є не простір «Е», як це помилково вважає автор звіту про розкопки, а приміщення «С», ширина якого становить менше двох метрів (!). Очевидно, розуміючи екзотичність запропонованої реконструктивної схеми, її автори намагаються вийти із створеного ними становища шляхом реконструкції у зовнішній стіні, південній стіні всього комплексу (кладка № 4)¹⁸, — ще одного входу. Однак це, по-перше, не підтверджується даними про розкопані будівельні залишки (про це мова буде йти нижче), а, по-друге, все одно не вирішує проблеми. Чому тоді, наприклад, вхідну колонаду пронаоса не розмістити на місці кладки № 4? І для чого взагалі цей вузький дворик («С») з

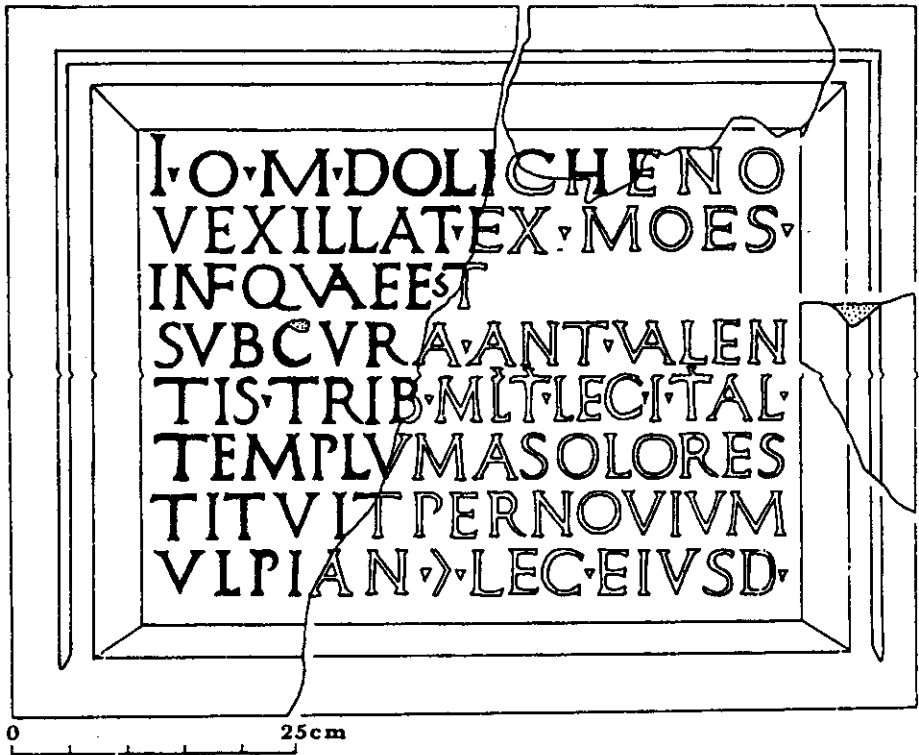

Рис. 2. Напис середини II ст. про реконструкцію храму Юпітера Доліхена з розкопок на території Балаклави (за Т. Сарновським і О. Я. Савелею).

невисокою огорожею, що робить її лише символічною? Окрім того, наявність бруківок у північному і західному бортах розкопу, що збігаються за глибиною залягання з рівнями підлоги комплексу, який розглядається, дає підстави для припущення, що останній знаходився на площі. А в цьому випадку тим більше немає сенсу вважати можливою наявність храму всередині розкопаного будівельного комплексу.

Уважне ознайомлення з опублікованими авторами даними розкопок, — обмірним кресленням будівельних залишків та аксанометричним зображенням (рис. 4, 1—2)¹⁹, показало їх протиріччя запропонованій реконструкції «храму». Те, що зображено на кресленнях, не дає абсолютно ніяких підстав для зроблених дослідниками висновків. Для уточнення ситуації ми вимушені були ознайомитися зі звітом про розкопки, що повністю підтвердило сумніви, які виникли.

Стержнем аргументації про існування антового храму є нічим не підтвержені висновки про, ніби, наявність у приміщенні «С» «двору», улаштування по лінії кладки № 3 портика, існування по головній поздовжній осі приміщень «А» і «В» входу у «двір» «С» в стіні № 4 (рис. 1).

Передовсім, найбільш помітна повна довільність у визначенні приміщення «С» як двору. Суть у тому, що кладка західної стіни всього комплексу (за звітом № 1) збереглася майже всюди однаково. Отже, немає ніяких підстав вважати, що в приміщенні «С» вона була нижчою, ніж у приміщеннях «А» і «В» (рис. 1). Тим більше відсутні дані про наявність перепаду висот в стіні № 1, у місці примикання до неї стилобату портика (за звітом № 3), як це припускають автори розкопок. А висновок про те, що ця стіна була невисокою огорожею, взагалі невідомо на чому базується (рис. 3, 2)²⁰.

Те ж саме стосується наявності портика на лінії, що розділяє приміщення «В» і «С» (залишки кладки № 3), на користь чого, на думку авторів розкопок, свідчить знаходження *in situ* бази колони (рис. 4, 3). Але, по-перше, за звітною документацією²¹, база відносно кладки № 3, тобто здогаданого стилобату портика «храму», зсунута в бік (рис. 1). Окрім того, рівень поверхні фундаментної плити

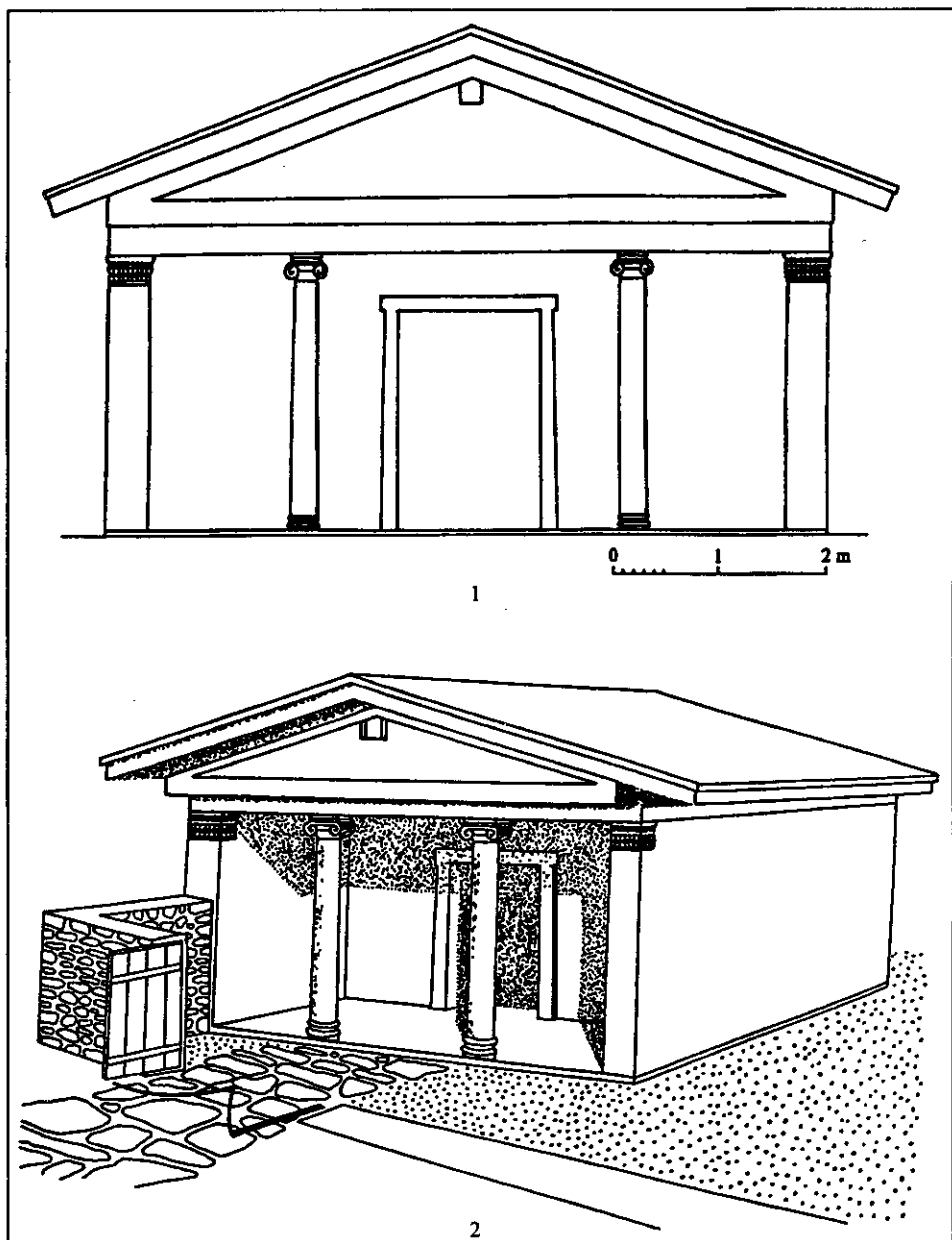

Рис. 3. Реконструкція храму Юпітера Доліхена на території Балаклави (за Т. Сарновським і О. Я. Савелею).

(не стилобату, а саме фундаменту), на якому знаходиться база (відмітка 30,11 м), на 0,2—0,3 м вищий за підлогу приміщення «В» і навіть на 0,1 м за підлогу більш пізнього приміщення «D» (рис. 1)²². Це свідчить про те, що колона належала до найбільш пізнього періоду, синхронного з приміщенням «D». Саме до цього періоду і належить визначення фундаменту бази, як *in situ*. Окрім усього сказаного, досить важко уявити собі можливість поєднання антового храму з подібною бічною прибудовою приміщення «D». По-друге, вельми малий діаметр колони (верхній діаметр становить 20,5 см) (рис. 4, 3)²³ свідчить, що, скоріш за все, це була інтер'ерна колона, яка знаходилася у критому приміщенні. По-третє, відсутні будь-які археологічні дані про можливість розміщення тут ще однієї колони, яка у поєднанні із згаданою вище могла б утворювати портик.

Що стосується наявності в зовнішній стіні № 4 входу в приміщення «С», то, за звітною документацією (рис. 1)²⁴, його не було взагалі. Автори реконструкції

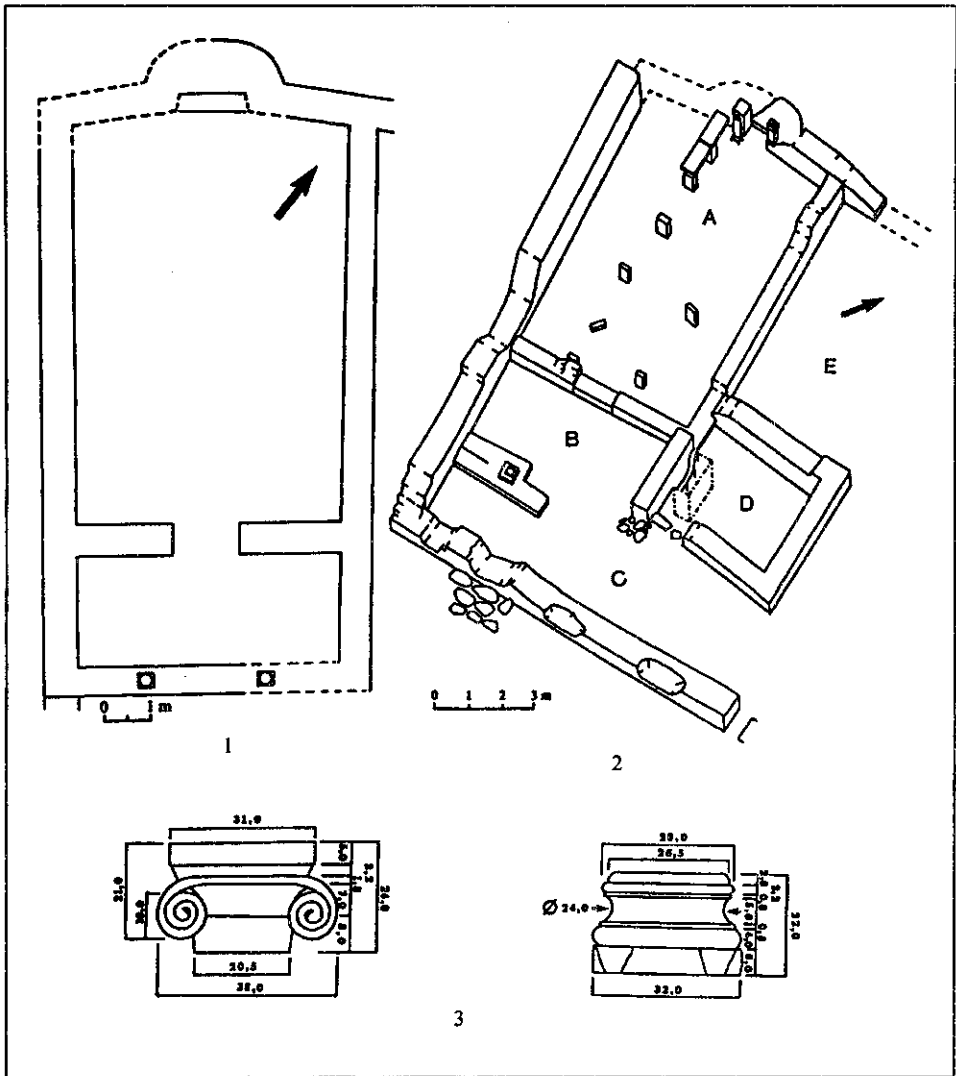

Рис. 4. План (1), аксіометричне зображення (2) та архітектурні деталі (3) з розкопок на території Балаклави (за Т. Сарновським і О. Я. Савелею).

припускають існування входу в стіні № 4 на основі лише наявності на південь від стіни № 4 («огорожі», на їхню думку) кам'яної бруківки з великих плит, вважаючи, що сам вхід не зберігся, оскільки був зруйнований більш пізньою ямою. Тим часом, на кресленнях і фотографіях у звіті про розкопки за 1997 р. цілком чітко видно, що особливості руйнування ямою стіни № 4 виключають можливість існування тут в більш ранній час входу, та ще такого широкого — двостворчатого, як показано в реконструкції (рис. 3). Ширина розриву в стіні, утвореного ямою, складає всього приблизно 0,7 м (рис. 1). Це при майже такій же товщині торців стін і виконанні внутрішнього шару кладки з дрібного буту обумовило б спорудження спеціальних одвірків вхідного отвору для закріплення середнього шару кладки. У цьому випадку ширина отвору складала б не більше 30—40 см. Окрім того, на опублікованому обмірному кресленні досить чітко видно, що згадувану із зовнішньої сторони стіни № 4 бруківку зсунуто відносно осі «входу» майже на один метр (рис. 1). Це не дає підстав для твердження про наявність функціонального зв'язку між бруківкою і проломом в стіні, який було утворено ямою.

Необхідно зазначити також відсутність перев'язі між стінами приміщення «А» (стінами № 1 і 2; № 5 і 6) (рис. 1), що у храмовому будівництві неухильно

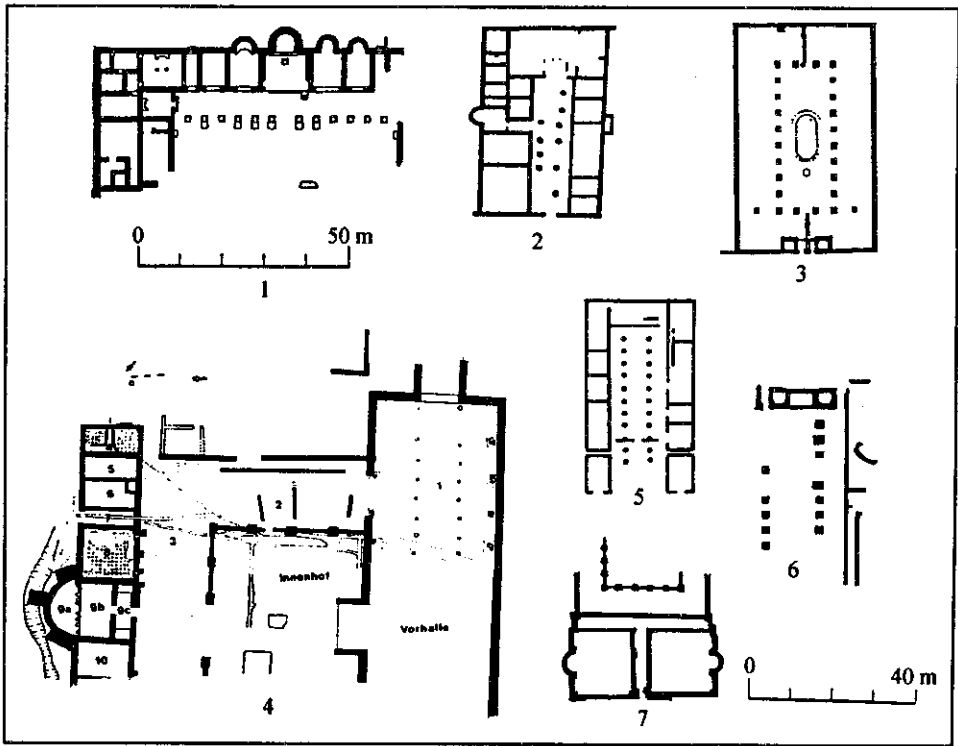

Рис. 5. Схематичні плани приміщення «scholae» з розкопок пунктів дислокації римських військ (за Н. v. Petrikovits і R. Fellmann (Ален): 1 — Ламбесис; 2 — Карнунт; 3 — Новезіум; 4 — Ален; 5 — Інчтатхил; 6 — Церлеон; 7 — Ветера.

дотримувалося. Була відсутня і чітка прямокутність у «розбивці» «храму» на місцевості. Особливо це стосується приміщення «А», північно-західна стіна якого відходить під тупим кутом від подовжньої стіни № 6, і, судячи із збереження *in situ* лав S1, S2, повинна була під гострим (а не майже прямим, як це довільно показано на обмірному кресленні (?)) кутом підходити до стіни № 1 (рис. 1).

Таким чином, аналіз аргументації авторів розкопок на користь висновку про наявність «храму» показує її неспроможність і дозволяє виключити можливість трактування даної частини розкопаного комплексу як антового храму.

Але все стає на свої місця, якщо виходити з суворого, не тенденційного аналізу характеру відкритих будівельних залишків. Основою покладним є факт зведення в першому будівельному періоді стін (№ 1 і 4 і, очевидно, № 5), що обмежують ділянку і не з'єднані у перев'язь із жодною із внутрішніх стін. Невеликі розміри і практично повна відсутність обробки каменя, з якого були зроблені зовнішні стіни, а також відсутність вапнякового або цем'якового розчину як в'язучого свідчать про те, що ці стіни не мали оборонного призначення. З іншого боку, товщина стін, — приблизно 70—80 см, — вказує на те, що при даній товщині вони навряд чи могли призначатися для простої огорожі. Отже, з самого початку планувалося використання цих стін як несучої конструкції з метою будівництва всередині їх периметра комплексу критих приміщень.

Саме зведення периметра і є першим будівельним періодом споруди, що розглядається, внутрішнє планування якої відновлюється лише частково. Але відсутність у задумах будівельників бажання передбачити тут будівництво храму, а тим більше використання кладки № 1, як подовжньої стіни такого храму, цілком очевидно. В іншому випадку кладки внутрішніх стін № 2, 3 і 6 з'єднувалися б зі стінами № 1 і 5 у перев'язь. У другому будівельному періоді виникають кладки № 2, 3, 6. Не виключено, що стіни № 2 і 3 різночасні, і спочатку в другому будівельному періоді приміщення «В» і «С» складали одне ціле. До третього будівельного періоду належить поява колони, яка могла б бути встановлена лише

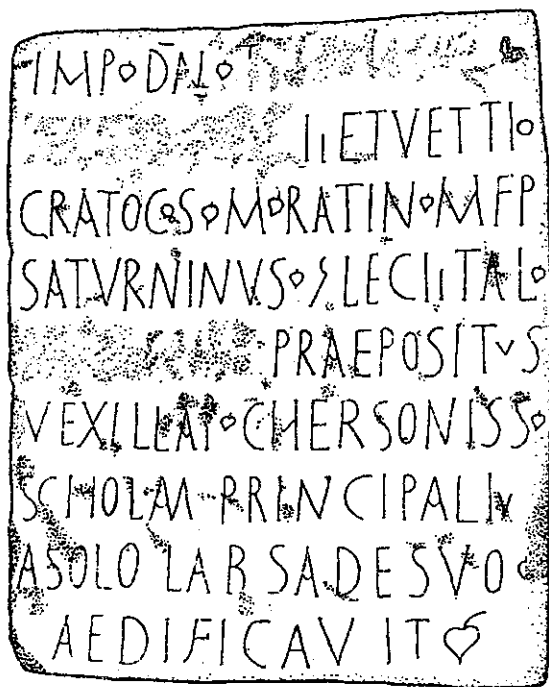

Рис. 6. Напис 250 р. з розкопок римської цитаделі Херсонеса зі згадкою «*scholae principalium*» (за Ю. Г. Виноградовим, В. М. Зубарем та І. А. Антоновою).

після руйнування кладки № 3. Остання, судячи з її місцезонашування і характеру залишків, що збереглися, не могла виконувати функцію стилобату. Виходячи з глибини залягання колони і будівельних залишків приміщення «D», про що вже йшла мова вище, є підстави припускати, що поява колони і приміщення «D» синхронні. Сама ж колона знаходилася не в портику, а в критому приміщенні.

Зрозуміло, ні про який «передхрамовий» простір — «E», розташований на схід від приміщення «A», й мови бути не може, оскільки у будь-якому випадку вхід у приміщення «A» знаходився на півдні. Зазначимо також, що неоднакова товщина

зовнішніх і внутрішніх стін (останні тонші) свідчить про те, що їх висота була різною. Внутрішні стіни, що прилягають впритул до зовнішніх, були нижчими. А це, з урахуванням замкненості планування комплексу та орієнтування його приміщень всередину периметра, дає підстави припускати, що покрівлі приміщень, які прилягають до зовнішнього периметра, мали односхилий дах із нахилом у бік внутрішнього двору, яким, очевидно, і був простір «E» (рис. 1).

Фактичні дані дозволяють констатувати лише те, що в процесі розкопок 1996—1997 рр. було розкрито одне приміщення культового призначення — «A», і лише функціонально пов'язані з ним приміщення «B» і «C». Два останніх були службовими, а разом з культовим становили лише частину великого будівельного комплексу, зведеного римськими військовослужбовцями на території сучасної Балаклави²⁵. Виходячи з вищезазначеного, приміщення «A», «B», «C» не можна розглядати як окремо розташований антовий храм.

Звідси постає питання про функціональне призначення як усього комплексу, так і, зокрема, приміщення «A». У зв'язку з цим зазначимо той важливий факт, що на захід від розкопаного у 1996—1997 рр. комплексу, вірогідно, була площа, вимощена масивними вапняковими плитами, які простежуються в західному борту котловану, виритого екскаватором ще до початку розкопок. Тоді, очевидно, також не випадковою є наявність фрагмента бруківки з аналогічних плит, розташованого на південь від стіни № 4²⁶. А це дає підстави припускати, що комплекс знаходився на замошній території, яка була, найімовірніше, площею.

Подібне розташування комплексу, розкопаного у 1996—1997 рр., до якого належало приміщення культового призначення, з урахуванням супроводжуючого матеріалу і відкритих раніше споруд, типологічно подібних до казарм, дає підстави для гіпотези про те, що в даному випадку ми маємо справу з принципією кастелла, одне з приміщень якої було перетворене в армійське святилище, назване у написі «храмом».

За своїм архітектурно-планувальним рішенням і зробленими знахідками балаклавський комплекс подібний до «*scholae principalium*» — відомих на території римських військових таборів, які, як правило, належали комплексам принципій. У даному випадку балаклавська «*schola*» не мала ізольованого об'ємно-просторового вираження, тим більше у вигляді антового храму. І нас не повинні бентежити невеликі розміри балаклавського комплексу, оскільки це,

насамперед, залежало від тих функцій, для яких він призначався, і кількості людей, які збиралися тут. Як відомо, різні види споруд, пов'язані з римською військовою архітектурно-будівельною традицією, відрізнялися порівняно невеликими розмірами в Північному Причорномор'ї від інших районів дислокації римських військ. У зв'язку з цим, доцільно нагадати, наприклад, терми, розкопані на території римської цитаделі Херсонеса і в Хараксі²⁷.

Спочатку schoла (schola від грецького — дозвілля, відпочинок, місце зустрічі вчителя з учнями) називалися напівкруглі кам'яні лави або невеликі кімнати з лавками для сидіння, а пізніше — невеликі приміщення в принципах римських військових таборів, що розташовувалися, як правило, недалеко від офіцерських казарм²⁸. Такі приміщення були своєрідними клубами й одночасно святилищами молодших офіцерів. Приміщення, споруджені членами клубу різним божествам, як і в балаклавському комплексі, прикрашалися стінним розписом, вівтарями і статуями, в тому числі й написами. Найбільш яскравим прикладом цього є scholae, розкопана у Ламбесісі на території Нумідії, в північній частині якої in situ стояли вівтарі та інші монументи²⁹. Аналогічні «scholae», за епіграфічними пам'ятками, відомі в Аквінку, Карнунті, Брігеції, Мізені, Лугдуні, Римі, Вімініції й на території римської цитаделі Херсонеса. Археологічно частково або повністю «схоли» досліджені в Новізіумі, Інчтатхилі, Карнунті, Ветері, Церлеоні³⁰, а також, можливо, в Алєні³¹ і Нове (рис. 5)³². Такі клуби були споруджені за найрізноманітнішими планами, і дуже часто мали апсідальні ніші, стінні розписи, були облаштовані лавами, статуями і вівтарями, — усіма тими необхідними атрибутами для відправлення сакральних дій та дозвілля. Ці характерні ознаки зближують scholae римських військових таборів з культовим приміщенням, відкритим під час розкопок на території сучасної Балаклави. Така атрибуція розкопаного комплексу підтверджується й тим, що, епіграфічно, наявність «scholae principaliū» зафіксована у сусідньому Херсонесі (рис. 6)³³, який вже зараз не можна розглядати як головний опорний пункт римської військової присутності в цьому районі³⁴. Тому наявність римського опорного пункту на території сучасної Балаклави, де дислокувався порівняно численний гарнізон, і наведені аналогії, роблять висловлені міркування стосовно інтерпретації розкопаних «scholae» цілком виправданими. А те, що ці споруди у згаданому написі названі «храмом», не повинно вводити в оману, оскільки ремонт більш ранньої споруди, де згодом були встановлені вівтарі та статуї богів, був значною подією в житті римського гарнізону на території Балаклави, і бажання звеличити зроблене в написі, слід визнати цілком природним.

Отже, приведені міркування не дозволяють говорити про наявність окремо розташованого на священній ділянці храму в антах, присвяченого Юпітеру Доліхєну, на території сучасної Балаклави. Адже добре відомо, що на території римських таборів, за винятком місць, пов'язаних із шануванням офіційних римських богів або імператорів³⁵, спеціальні культові споруди, присвячені неримським божествам, до яких, поза всяким сумнівом, повинен належати і Юпітер Доліхєн, були відсутні³⁶. А в інших випадках, коли під час розкопок, як такі відкриті, — розташовані поза межами укріплень³⁷. У даному ж випадку культові приміщення входили до комплексу будівлі, вірогідно, принципії, і, найімовірніше, були «scholae» молодших офіцерів розквартированого тут гарнізону в середині — другій половині II ст., який належав до Херсонеської вексилляції, де, поряд з культом Юпітера Доліхєна, очевидно, відправлялися культу і традиційно-римських богів. Причому, наявність у цьому комплексі пам'яток, пов'язаних з різними божествами, свідчить про неоднорідність ідеологічних поглядів молодших офіцерів римського гарнізону, що тут дислокувався.

¹ *Зубарь В. М.* Херсонес Таврический и Римская империя. Очерки военно-политической истории. — К., 1994. — С. 41—79; *Зубарь В. М.* Северный Понт и Римская империя (середина I в. до н. э. — VI в. н. э.). — К., 1998. — С. 88, 89.

² *Sarnowski T., Savelja O. Ja.* Das Dolichenum von Balaklava und die römischen Streitkräfte auf der Südkrim // *Archeologia*. — 1998. — 49. — S. 21—33; *Савєля О. Я., Сарновский Т.* Римский опорный пункт у Балаклавы в Юго-Западном Крыму (по результатам раскопок 1996, 1997 гг.) // *Проблемы истории и археологии Украины*. — Тез. докл. — Харьков, 1999. — С. 44, 45.

³ Зубарь В. М., Костромичева Т. И. Новый ауреус из окрестностей Херсонеса // КСИА. — 1990. — Вып. 197. — С. 83—86; Зубарь В. М., Антонова И. А., Савеля О. Я. Надгробок римського кавалериста з околиці Балаклави // Археологія. — 1991. — № 3. — С. 67, 68; Зубарь В. М. Херсонес Таврический ... — С. 65—69.

⁴ Савеля О. Я. Работы Севастопольской экспедиции // Археологические исследования в Крыму 1993 г. — Симферополь, 1994. — С. 116; Савеля О. Я. Некоторые результаты работ Севастопольской археологической экспедиции в округе Херсонеса в 1990—1995 гг. // Хсб., 1997. — Вып. VIII. — С. 89—91; Sarnowski T., Savelja O. Ja. Op. cit. — S. 19.

⁵ Филиппенко А. А. Строительные керамические материалы с пунктов дислокации римских войск в Кадыковке и на высоте Казацкой // Хсб. — 1998. — Т. IX. — С. 110—117; Савеля О. Я., Сарновский Т. Римский опорный пункт... — С. 44. Принадлежно слід зазначити, що ознайомлення з колекцією дахівок з цих розкопок у фондах Національного заповідника «Херсонес Таврійський» дозволяє стверджувати, що клейма з аббревіатурою VEM належать добре відомому типу з VEMI, але не з відіснутою останньою буквою «I».

⁶ Порів.: Petrikovits H. V. Die Innenbauten römischer Legionslager während der Prinzipatszeit // Abhandlungen der Rheinisch — Westfälischen Akademie der Wissenschaften. — 1975. — Bd. 56. — S. 53, Abb. 7; Sarnowski T. Fortress of the Legio I Italica at Nove // Limes. Akten des 11 Internationalen Limeskongresses. — Budapest, 1977. — P. 415; Davison D. P. The Barrack of the Roman Army from the 1-st to 3rd Centuries A. D. — London, 1989. — Part I—III; Johnson A. Römische Kastele. — Mainz am Rhein, 1990. — S. 188—198, Abb. 127, 129; Junkelmann M. Die Reiter Roms. — Mainz am Rhein, 1991. — Teil II. — P. 100—112.

⁷ Зубарь В. М. Херсонес Таврический ... — С. 44—47. — Рис. 5, 6.

⁸ Sarnowski T., Savelja O. Ja. Op. cit. — S. 19; Савеля О. Я., Сарновский Т. Римский опорный пункт ... — С. 44.

⁹ Савеля О. Я., Сарновский Т. Римский опорный пункт... — С. 44.

¹⁰ Савеля О. Я. Работы Севастопольской экспедиции. — С. 116; Савеля О. Я. Некоторые результаты работ ... — С. 89—91; Sarnowski T., Savelja O. Ja. Op. cit. — S. 19.

¹¹ Sarnowski T., Savelja O. Ja. Op. cit. — S. 39—41; пор.: Савеля О. Я., Сарновский Т. Римский опорный пункт... — С. 45.

¹² Зубарь В. М., Сарновский Т., Савеля О. Я. Нові латинські написи з римського храму в околицях Херсонеса Таврійського // Археологія. — 1997. — № 4. — С. 67—76; Sarnowski T., Zubar V. M., Savelja O. Ja. Zum religiösen Leben der niedermoesischen Vexillationen auf der Südkrim. Inschriftenfunde aus dem neuentdeckten Dolichenum von Balaklava // Historia. — 1998. — Bd. 47/3. — S. 321—332; Sarnowski T., Savelja O. Ja. Op. cit. — S. 41—46; Зубарь В. М., Савеля О. Я., Сарновский Т. Новые эпиграфические памятники из римского храма в окрестностях Херсонеса Таврического // ВДИ. — 1999. — № 2. — С. 197—207.

¹³ Порів.: Božilova V., Kolendo J., Mrozewicz L. Inscriptiones latines de Novae. — Poznan, 1992. — P. 16—17, № 4; P. 91, № 52; P. 95, № 56; Kolendo J., Božilova V. Inscriptions grecques et latines de Novae (Mésie inférieure). — Bordeaux, 1997. — P. 86, pl.48; P. 173, pl.168.

¹⁴ Зубарь В. М., Сарновский Т., Савеля О. Я. Нові латинські написи ... С. 70—71; Sarnowski T., Zubar V. M., Savelja O. Ja. Zum religiösen Leben... — S. 326—329; Sarnowski T., Savelja O. Ja. Op. cit. — S. 43, 44; Зубарь В. М., Савеля О. Я., Сарновский Т. Новые эпиграфические памятники ... — С. 202—205.

¹⁵ Савеля О. Я., Сарновский Т. Римский опорный пункт ... — С. 45.

¹⁶ Sarnowski T., Savelja O. Ja. Op. cit. — S. 21—31; Савеля О. Я., Сарновский Т. Римский опорный пункт ... — С. 45.

¹⁷ Sarnowski T., Savelja O. Ja. Op. cit. — Abb. 13—15.

¹⁸ На жаль, автори публікації не проставили номерів кладок стін на опублікованому кресленні (Sarnowski T., Savelja O. Ja. Op. cit. — Abb. 4), тому ми були змушені посилатися на номери стін, які наведені у звітах про розкопки, здані на збереження в архів Кримської філії Інституту археології НАН України.

¹⁹ Sarnowski T., Savelja O. Ja. Op. cit. — Abb. 4, 5.

²⁰ Савеля О. Я. Отчет об охранных раскопках в Балаклаве в 1996 г. // НА Кримської філії ІА НАН України. — Інв. № 452. — 1996. — С. 4, 5.

²¹ Савеля О. Я. Отчет об охранных раскопках в Балаклаве в 1996 г. — Рис. 5, 15; Савеля О. Я. Отчет об охранных исследованиях Севастопольской археологической экспедиции в г. Балаклаве в 1997 г. // НА Кримської філії ІА НАН України. — Інв. № 461. — 1997. — Рис. 18.

²² Sarnowski T., Savelja O. Ja. Op. cit. — Abb. 4.

²³ Ibid. — Abb. 12.

²⁴ Савеля О. Я. Отчет об охранных исследованиях Севастопольской археологической экспедиции в г. Балаклаве в 1997 г. — Рис. 6, 16.

²⁵ Там же. — Рис. 6, 16.

²⁶ Савеля О. Я. Отчет об охранных раскопках в Балаклаве в 1996 г. — Рис. 9, 10; Савеля О. Я. Отчет об охранных исследованиях Севастопольской археологической экспедиции в г. Балаклаве в 1997 г. — Рис. 2—5.

²⁷ Блаватский В. Д. Харакс // МИА. — 1951. — № 19. — С. 287, 288; Антонова И. А., Аркадова Л. А. Раскопки терм и античной протейхизмы в Херсонесе // АО за 1970 г. — М., 1971. — С. 270.

²⁸ Domaszewski A. Die Religion des römischen Heeres // Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst. — 1895. — 14. — S. 68—95; Curle J. A Roman Frontier Post and its People. The Fort of Newstead in the Parish of Melrose. — Glasgow, 1911. — P. 53; Hopkins C., Rowell H. T. The Pretorium // The Excavations at Dura-Europos. — Preliminary Report of the Fifth Season of Work. — New Haven, 1934. — P. 208, 209; Ruggiero E. de. Dizionario epigrafico di antichità. — Roma, 1961 (reprint). — Vol. 3. — P. 1. — Col. 367—369; Frank R. J. Scholae Palatine. The Palace Guards of the Later Roman Empire // Paperes and Monographs of the American Academy in Rome. — 1969. — Vol. 13. — P. 13, 14.

²⁹ CIL. VIII. 2554; Domaszewski A. Die Religion ... — S. 85.

³⁰ Domaszewski A. Die Religion ... — S. 80—90; Виноградов Ю. Г., Зубарь В. М., Антонова И. А. Schola principalium в Херсонесе // НЭ. — 1999. — Т. 16. — С. 75, прим. 18—19.

³¹ Fellmann R. Principia-Stabsgebäude // Limesmuseum Aalen. — 1983. — Heft 31. — S. 77, Abb. 2.

³² Sarnowski T., Ladomirski A. Novae — Western Sector, 1991 // Archeologia. — 1994. — 44. — P. 81.

³³ Vinogradov Ju. G., Zubar V. M. Die Schola Principalium in Chersonesos // II Mar Nero. — 1995/1996. — II. — S. 129—143; Виноградов Ю. Г., Зубарь В. М., Антонова И. А. Указ. соч. — С. 79.

³⁴ Савеля О. Я., Сарновский Т. Две латинских надписи из Балаклавы и Херсонеса // ВДИ. — 1999. — № 1. — С. 43, 44; Зубарь В. М. О римской вексиляции Херсонеса в середине — второй половине II в. н. э. // Старожитності Північного Причорномор'я і Криму. — Запоріжжя, 1999. — 7. — С. 93—100.

³⁵ Petrikovits H. V. Op. cit. — S. 75—78, Авв. 15; Fellmann R. Op. cit. — S. 16, 17.

³⁶ Зубарь В. М., Сарновский Т., Савеля О. Я. Нові латинські написи ... — С. 75—77; Sarnowski T., Zubar V. M., Savelja O. Ja. Zum religiösen Leben ... — S. 333—335; Зубарь В. М., Савеля О. Я., Сарновский Т. Новые эпиграфические памятники ... — С. 207—210. Детальніше див.: Birley E. The Religion of the Roman Army: 1895—1977 // E. Birley. The Roman Army Papers 1929—1986. — Amsterdam, 1988. — P. 400—407.

³⁷ Baatz D. Der römische Limes. Archeologische Ausflüge zwischen Rhein und Donau. — Berlin, 1975. — S. 117—121, Abb. 48; Die Römer in Hessen. — Stuttgart, 1982. — S. 197—203; Clauss M. Mithras. Kult und Mysterien. — München, 1990. — S. 51—60; Johnson A. Op. cit. — S. 115—244.

С. Д. Крыжницький, В. М. Зубарь

К ВОПРОСУ О РЕКОНСТРУКЦИИ ХРАМА ЮПИТЕРА ДОЛИХЕНА НА ТЕРРИТОРИИ СОВРЕМЕННОЙ БАЛАКЛАВЫ

В настоящее время установлено, что римские войска во второй половине II — первой половине III вв. н. э. дислоцировались не только в Херсонесе, но и его окрестностях, в частности на территории современной Балаклавы. В 1996—1997 гг. здесь был раскопан строительный комплекс, два помещения которого Т. Сарновским и О. Я. Савелей были интерпретированы в качестве храма в антах, посвященного Юпитеру Долихену, располагавшемуся на священном участке — теменосе.

Но внимательное знакомство с опубликованными обмерным чертежом раскопанных строительных остатков, аксонометрическим изображением и реконструкцией показало их противоречие предложенной интерпретации. Если исходить из строгого анализа характера открытых строительных остатков, можно констатировать, что здесь было исследовано два помещения культового назначения, которые являлись частью большого строительного комплекса. В сугубо предположительном плане он может быть определен как здание «принципия кастелла», два помещения которого были превращены в армейское святилище. Характер взаимного расположения строительных остатков, наличие здесь скамей, найденные материалы и аналогии — все это свидетельствует о близости раскопанных помещений «scholae» римских военных лагерей, встроенных в комплексы принципий. «Scholae» обычно выполняли роль своеобразных клубов и одновременно являлись святилищами младших офицеров. Все они были построены по различным планам, но, как правило, имели апсидальные ниши, были снабжены скамьями, стенными росписями, статуями и алтарями, т. е. всеми теми атрибутами, которые располагали к отправлению сакральных действий и досугу. И «schola» римского кастелла на территории современной Балаклавы в этом отношении не составляла исключения.

TO THE QUESTION OF RECONSTRUCTION OF THE TEMPLE OF JUPITER DOLICHEN ON THE TERRITORY OF THE CONTEMPORARY BALAKLAVA

At present time, it is established that Roman troops were stationed not only at Chersonesos but also in its environs, in particular on the territory of the contemporary Balaklava, in the second half of the II century — first half of the III century AD. In 1996—1997, a constructional complex was excavated there, whose two rooms were interpreted by T. Sarnovsky and O. Ya. Savelei as a temple in antae, which was dedicated to Jupiter Dolichen and located at a sacred place — temenos.

But an attentive acquaintance with the published measuring plan of the excavated constructional remnants, their axonometric image, and reconstruction revealed their contradiction to the proposed interpretation. By starting from the strict analysis of the character of the found constructional remnants, we may state that two studied rooms had a religious function and were a part of the large constructional complex. In the especially assumptive respect, we can consider the last as a building of principium castell, whose two rooms were transformed into a military sanctuary. The character of mutual disposition of the constructional remnants, the presence of benches, the found materials, and some analogies testify to the closeness of the excavated rooms to scholae of Roman military camps, built in the complexes of principia. As usual, scholae played a role of peculiar clubs and simultaneously were the sanctuaries of junior officers. All they were built on various plans but, as a rule, had apsidal niches and contained benches, wall painting, statues, and altars, i.e., all attributes ingratulatory to the implementation of sacral actions and to a leisure. The schola of the Roman castell in the territory of the contemporary Balaklava presents no exclusion in this respect.

Одержано 10.10.99

О. В. Комар

РАННІ ХОЗАРИ У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І

Стаття присвячена аналізу групи кочівницьких комплексів Північного Причорномор'я останньої чверті VII — першої третини VIII ст.

Серед ранньосередньовічних комплексів, залишених кочовим населенням Північного Причорномор'я, найбільше увагу дослідників привертають знахідки «перещепинсько-вознесенського» кола. Причиною цього є не лише багатство інвентарю, а й, насамперед, дискусійність головних питань їх інтерпретації: від первинної — до хронології, етнічної та культурної належності. Після виходу у світ монографії Й. Вернера¹ почала обговорюватися навіть персональна належність Кубрату перещепинської знахідки.

Основою інколи протилежних висновків про етнос власників комплексів «антської» та кочової груп слугувало уявлення про надетнічний характер «дружинної» культури, яку вони ніби-то репрезентують. Реальним кроком, який справді зрушив проблему з мертвої точки, стала правильна інтерпретація вознесенської пам'ятки. С. О. Плетньова першою відмовилася від версії про військовий табір і порівняла її конструкції з тюркськими оградками². Пізніше А. К. Амброз надійно обґрунтував належність вознесенського комплексу до кола поминальних споруд тюрків-гугю (далі: тюркютів) — куруків. За аналогією з Вознесенкою дослідник відніс до поминальних храмів і Глодоси, а також з обмовками вказав на можливість зв'язку Перещепини з аналогічною поминальною обрядовістю³. Після виходу статті безсумнівною була лише подібність вознесенських споруд до